

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/86312>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Liberalisatie, gezagsondermijning en bouwvakkersrel

Johan van Merriënboer

‘Hebben de bewindslieden kennis genomen van de verontrustende berichten in de pers over het niet-medische gebruik van lsd, met name door middel van het aanbrengen van kleine hoeveelheden lsd op suikerklontjes?’ vroeg een bezorgd Kamerlid in 1966. Nauwelijks twee weken later was de stof onder de werkings sfeer van de Opiumwet gebracht. Een ander pleitte in januari 1967 voor een verbod van de ‘psychedelic sound’ bij beatavonden. Hij wees op een GGD-directeur die beweerd had ‘dat toepassing van de sound massahysterie kan bewerken en zelfs tot aanvallen van razernij en verlies van bewustzijn kan leiden’. Het kabinet besloot eerst advies in te winnen bij de Gezondheidsraad.¹

Wie de *Handelingen* uit de jaren van de kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra analyseert, stuit op allerlei symptomen die duiden op grote veranderingen. Het parlement registreerde voortdurend wat er aan de hand was, trok conclusies en koos positie. De dossiers die in dit verband het meest opvallen, zijn het schrappen van de strafbaarstelling van de verkoop van voorbehoedmiddelen, de subsidiëring van ‘godslasterlijke’ literatuur en de gezagshandhaving in Amsterdam – het laatste in het bijzonder vanaf het huwelijk van Beatrix. In elk van deze gevallen waren fundamentele vrijheden in het geding, zoals het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, de vrijheid van meningsuiting en de demonstratievrijheid. Het lag voor de hand dat daarover politiek rumoer ontstond.

Nederland had last van groeistuipen. De lonen explodeerden, arbeiders werden consumenten met steeds meer vrije tijd, buitenlandse werknemers stroomden toe, nieuwe generaties uit lagere inkomensgroepen kregen toegang tot hoger onderwijs. De vertrouwde maatschappelijke orde werd in de war gebracht en de handhaving van regels kwam onder toenemende druk te staan. Moesten traditionele waarden en normen overeind worden gehouden of was vergaande liberalisering geboden? Conflictstof volop, maar in de op consensus gerichte Nederlandse pacificatiedemocratie gingen de golven in de regel niet zo hoog.

Openbaar bestuur, politie en justitie hadden grote moeite de ontwikkelingen bij te benen. Dit was mede te wijten aan personeelstekorten, onvoldoende technische middelen en organisatorische problemen. Belangrijker was dat tussen 1963 en 1967 een al eerder begonnen cultuuromslag zich duidelijk manifesteerde. Het autoriteitsgeloof daalde. De Nederlander kreeg via de tv een blik over de eigen muur. Journalisten ontmaskerden excellenties, kunstenaars doorbraken taboes en

provo's zaaiden verwarring met ludieke acties. Jongeren schreeuwden om aandacht. De autoriteit van 'regenten' en het gezag van oude regels was niet meer vanzelfsprekend.

'Wij voelen aan dat wij naar nieuwe tijden groeien die ons met nieuwe problemen en, voor zover het oude problemen betreft, met een nieuwe aanpak daarvan confronteren,' zei Kamervoorzitter Van Thiel begin 1967 in een terugblik. Hij moest ver in de parlementaire geschiedenis teruggaan om een periode te vinden met zo veel afwisseling en spanning. 'Het leek er wel eens op alsof tal van instellingen waarvan het voortbestaan ons als welhaast vanzelfsprekend voorkwam, aan een herwaardering onderhevig waren,' aldus Van Thiel. Dankzij de moderne massamedia mengde zich bovendien iedereen in de discussie.²

Anticonceptiva

Ten eerste was daar de 'nieuwe aanpak' ten aanzien van voorbehoedmiddelen. Hoe dacht het parlement daarover? Op 21 maart 1963 sprak bisschop W.M. Bekkers van Den Bosch in een tv-praatje over de anticonceptiepil. Hij legde de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van gehuwden bij gezinsplanning. Dit werd in katholieke kringen ervaren als 'bevrijdend en richtinggevend' en leidde tot een soepeler huwelijksmoraal.³

De rede van Bekkers werd opgepikt door de voorzitter van de Vaste Commissie voor de Volksgezondheid van de Tweede Kamer, de huisarts J.H. Lamberts (PVDa). Midden oktober 1963 bepleitte hij in de commissie aanpassing van de strafbepalingen ten aanzien van anticonceptie.⁴ Op dat moment bepaalde artikel 451ter van het Wetboek van Strafrecht (WvS) dat openbare verkoop van voorbehoedmiddelen ('openlijk tentoonstellen, openlijk en ongevraagd aanbieden of adverteren') een overtreding tegen de zeden was. Het verspreiden van voorbehoedmiddelen aan jongeren onder de 18 werd zelfs beschouwd als een misdrijf (art. 240bis).

Lamberts vond alleen steun bij de PSP en de VVD. J. Meulink (ARP) waarschuwde tijdens de vergadering van de Vaste Commissie voor Justitie op 22 oktober 1964 voor een toename van het aantal abortussen als er te veel zou worden geschrapt. Tijdens de vergadering van de Vaste Commissie voor de Volksgezondheid op 11 november stelde KVP-woordvoerder J.Th.M. de Vreeze zich op achter Bekkers, maar hij schrok terug voor het schrappen van artikel 451ter. Dat raakte volgens hem de publieke moraal en de bescherming van de jeugd. Minister Veldkamp (KVP) was het met hem eens. Staatssecretaris Bartels (KVP) wilde wachten op nadere jurisprudentie. Hij had inmiddels een gespreksgroep samengesteld met enkelen van de meest prominente volksgezondheidsdeskundigen, die met hem meedachten over het 'geboorteregelingvraagstuk'.⁵

In dezelfde commissievergadering verdedigde A.J. Bruggeman (PSP) de stelling dat als een vrije keuze werkelijk zo belangrijk was, het noodzakelijk zou zijn goede voorlichting te geven. PVDa en VVD pleitten daarop voor subsidieverlening aan de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), die zich sterk maakte

voor geboortebeperving en ook voorbehoedmiddelen verstrekte. Het kabinet liet weten dat dit nog niet aan de orde was, omdat er geen aanvraag was ingediend. Goedhart (PvDA) schamperde daarop: 'Dat hangt samen met de traditie, dat de NVSH en aanverwante organisaties altijd zijn beschouwd als rotte kool bij de groentevrouw.'⁶

Bij de behandeling van de begroting van Sociale Zaken en Volksgezondheid op 15 december 1964 diende Lamberts een motie in waarin hij de staatssecretaris verzocht een breed samengestelde commissie in te stellen die zich zou moeten buigen over de bestaande wettelijke bepalingen inzake de verkoop en verstrekking van anticonceptiva, over de aanpassing van die bepalingen en over de vraag óf de overheid de voorlichting moest subsidiëren en hoe. De PSP en de CHU steunden Lamberts, de ARP reageerde terughoudend en de SGP was ronduit negatief. De VVD vond de motie niet ver genoeg gaan. De liberalen wilden dat de regering internationaal het initiatief zou nemen met een actieve bevolkingspolitiek. Lamberts lichtte dit toe: 'Ik wilde het de partijen van de rechterzijde zo gemakkelijk mogelijk maken.' Bartels antwoordde dat hij eerst in nauw overleg met de gespreksgroep zo gunstig mogelijke condities wilde scheppen voor 'een ontplooiing in vrijheid ter wille van een persoonlijke oordeelsvorming'. De motie werd door hem 'ten zeerste ontraden'. Lamberts oordeelde dat het kabinet toch in ruime mate aan zijn wensen tegemoet was gekomen, en trok zijn motie in.⁷

De volgende stap werd gezet in de regeringsverklaring van premier Cals op 27 april 1965. Het kabinet ging ervan uit dat de gezinsgrootte een privézaak was:

Deze erkenning van de primaire verantwoordelijkheid der gehuwden sluit niet uit, dat zij [de regering] – gelet op haar verantwoordelijkheid voor de volksgezondheid en voor de goede zeden – het haar taak acht door het verlenen van steun een goede voorlichting mede mogelijk te maken. Zij is bereid, zodra de daartoe ingestelde gespreksgroep zijn rapport zal hebben uitgebracht, mede aan de hand van dat rapport en van enkele studies die onlangs zijn gepubliceerd, de bepalingen van het Wetboek van Strafrecht die op deze materie betrekking hebben, nader te bezien.⁸

PvDA-senator A. Querido was ervan overtuigd dat het kabinet-Marijnen deze passage nooit zou hebben verdedigd. Het verlenen van steun aan voorlichting kwam uit de koker van Bartels. Nieuw was dat het kabinet-Cals het initiatief nam inzake artikel 451ter WvS. De PvDA-minister van Justitie Samkalden dacht op dit punt liberaler dan zijn voorganger.⁹

Halverwege maart 1966 besloot het kabinet dat de NVSH een subsidie van 50.000 gulden kon krijgen. Bartels stelde als voorwaarde dat de voorlichting niet exclusief seksueel was, maar zou worden ingebouwd in het kader van de 'psychohygiënische voorlichting'. Die toevoeging was nodig om de steun van de fracties van CHU en KVP te kunnen krijgen.¹⁰

In april 1966 begon de strijd in de ministerraad over de genoemde artikelen in het Wetboek van Strafrecht. De PVDA-ministers stonden tegenover de KVP'ers Bogaers, Luns en Veldkamp en Smallegen van de ARP. Het kabinet werd het uiteindelijk eens over een afleveringsverbod aan jongeren beneden 16 jaar, maar Bogaers bleef tegen: 'Het doet afbreuk bij een groot deel van de Nederlandse bevolking aan het geluk, als hierdoor het buitenechtelijke geslachtsverkeer zou gaan toenemen.' De Raad van State adviseerde nog om de leeftijd op te trekken naar 18 jaar, maar Samkalden wees dit meteen af. Het kabinet besloot zelfs de leeftijdsgrens helemaal te schrappen, waarschijnlijk omdat anders de indruk kon worden gewekt dat voor jongeren boven 16 jaar voorbehoedmiddelen volkomen toelaatbaar zouden zijn.¹¹ De wetsontwerpen werden op 13 september 1966 ingediend. Het debat daarover vond plaats onder het kabinet-De Jong en spitte zich toe op de vraag of lagere overheden gebruik mochten maken van hun aanvullende verordenende bevoegdheden. De nieuwe wetgeving bereikte uiteindelijk op 28 augustus 1969 het *Staatsblad*.¹²

Het accepteren van gezinsplanning, de subsidiëring van de NVSH en het vrijlaten van voorbehoedmiddelen betekenden een grote stap in de richting van liberalisering en individualisering. Vooral in katholieke kringen was de 'seksuele vrijmaking' revolutionair. In het parlement gingen de politieke golven minder hoog dan verwacht mocht worden. Dat hing samen met de voorttrekkersrol van de bisschoppen in de publieke opinie en de grote invloed van deskundigen op het debat, vooral van medici en juristen.¹³ De Kamer sprak meer over procedures en techniek dan over waarden en normen. De beslissende wending viel bovendien samen met de komst van het kabinet-Cals.

'Wij kunstenaars leven onder zware psigiese spanningen'

Op het gebied van de vrijheid van meningsuiting was de ontwikkeling eveneens radicaal door nieuwe beelden en andere geluiden. Het medium televisie speelde daarbij een grote rol. Het aantal toestellen en het aantal uitzendingen per dag nam in de jaren zestig sterk toe. Op 4 januari 1964 schokte het satirische *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* van de VARA veel kijkers met de sketch 'Beeldreligie', gericht tegen tv-verslaving:

Elke avond verzamelen zich de gelovigen rond het tabernakel en ontsteken het Heilige Beeld. [...] En om dat aardse paradijs te verwerven volgen de gelovigen trouw de geboden die het Beeld gegeven heeft: Gij zult geen ander tijdverdrijf kennen dan het kijkbedrijf. [En] bovenal: gij zult den knop geenszins omdraaien, want dit is het beeld een gruwel. En zo won dit machtige geloof elke dag nieuwe discipelen, die gelijk met hun broeders en zusters neerknielen voor het Beeld en bidden: Geef ons heden ons dagelijks programma, wees met ons, o Beeld, want wij weten niet wat wij zonder u zouden moeten doen.¹⁴

Hierover werden onmiddellijk vragen gesteld door de fractieleiders van de regeringspartijen gezamenlijk – Schmelzer (KVP), Geertsema (VVD), Smallenbroek (ARP) en Beernink (CHU) – en door Van Dis (SGP). De sketch zou een groot deel van de bevolking in zijn diepste gevoelens hebben gekwetst. Het kabinet boog zich over de vraag of er maatregelen moesten worden genomen. Premier Marijnen vond de veroordeling van de VARA door het publiek al de zwaarste straf. Minister Bot schreef een brief op poten naar de VARA. Voorzitter Burger – oud-fractie leider van de PVDa – antwoordde dat ‘goede zeden’ moeilijk te objectiveren waren en ‘toch bepaaldelijk nog iets meer voorstellen dan simpelweg de reactie van de persoon van de Minister op een incidenteel falen’.¹⁵

In dezelfde *Zo is het*-uitzending sloot Gerard van het Reve zich met veel ironie aan bij ‘mijn medestanders de heren Algra en Van Rijckevorsel’. K.T.M. van Rijckevorsel (KVP) was de voorzitter van de Vaste Commissie voor Justitie in de Tweede Kamer, die zich fel keerde tegen pornografie en de ‘verzwakking van normen’. Senator H. Algra (ARP) had herhaaldelijk betoogd dat de Raad van de Kunst strenge fatsoensnormen moest hanteren bij de toekenning van subsidies. In mei 1964 richtte hij opnieuw zijn pijlen op de brutale ‘tendenskunst’ van auteurs als Van het Reve. Hij wees op passages over pornografie en homoseksualiteit. Van het Reve c.s. vergiftigden volgens hem de jeugd met een verwoestende ‘nieuwe moraal’. Cammelbeeck (PVDa) wierp Algra daarop voor de voeten dat hij de auteur het liefst op de brandstapel wilde gooien. KVP-staatssecretaris van Cultuur Van de Laar was het niet met Algra eens. Hij verdedigde het vrije woord, weigerde de door de wet gestelde grenzen te vernauwen en vertrouwde op de adviezen van de Raad van de Kunst.¹⁶

Minister van Justitie Scholten stelde zich overigens minder rekkelijk op. Hij voerde een scherper vervolgingsbeleid inzake porno in om jurisprudentie uit te lokken. PSP, VVD en PVDa reageerden zeer kritisch, maar ARP en KVP steunden de minister.¹⁷

Onder het kabinet-Cals ging er op Justitie weliswaar een meer progressieve wind waaien, maar op Binnenlandse Zaken – waar Toxopeus (VVD) had plaatsgemaakt voor Smallenbroek (ARP) – werd de toon minder liberaal. Toen de minister eind 1965 aan de tand werd gevoeld over een staaltje censuur door de burgemeester van Genemuiden, antwoordde hij dat het daar gebruikelijk was toneelstukken vooraf ter inzage te geven. De bedoeling van de burgemeester was alleen maar in overweging te geven bepaalde woorden niet te gebruiken om te voorkomen dat gevoelens van anderen gekwetst zouden worden.¹⁸

Op 11 februari 1966 – aan de vooravond van het huwelijk tussen Beatrix en Claus – nam *Zo is het* toevallig ook nog ‘s een keer zowel het Koninklijk Huis als kerkelijke gezagsdragers op de hak. Premier Cals werd meteen overstelpt met brieven waarin werd aangedrongen op harde maatregelen. Schmelzer en Koekoek stelden schriftelijke vragen.¹⁹

De uitzending leidde tot een uitvoerige discussie in de ministerraad. Cals stelde ‘dat de omroeporganisaties niet moeten doorgaan het invloedrijke medium van

de televisie aan een stel jongelui los in de hand te geven'. Minister Bogaers (KVP) vond dat mensen in hun diepste levensovertuiging waren gekwetst. Dat kon niet worden weggepoetst met een beroep op de vrijheid van meningsuiting. Smallegenbroek sprak over 'een gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef'. Het programma schiep 'een vervelend politiek klimaat'. Den Uyl nam het op voor *Zo is het*, maar vreesde dat het programma nu wel zou verdwijnen. De Jong (KVP) waarschuwde dat toelating door de VARA van dit soort programma's zou terugslaan op de PVDA. Cals wees tot slot op het element van 'gezagsondermijning'.²⁰

Op 16 maart 1966 – enkele dagen na de voltrekking van het huwelijk van de kroonprinses – antwoordden Vrolijk (minister van CRM, PVDA) en Samkalden op de vraag van Schmelzer dat censuur van televisieprogramma's in strijd was met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Verder was uit justitieel onderzoek gebleken dat de uitzending van *Zo is het* geen strafbare feiten bevatte.²¹

Nog voor dit justitieel onderzoek was afgerond, sloeg Van het Reve in het tijdschrift *Dialog* opnieuw toe met een expliciete passage waarin hij God afschilderde als een ezel met wie hij de liefde bedreef. In de Tweede Kamer werden meteen vragen gesteld. 'Moeten de ministers niet erkennen, dat het artikel [...] al evenzeer godslasterlijk, immoreel, bestiaal en zelfs satanisch van inhoud is en derhalve uitermate krenkend voor de godsdienstige gevoelens van zeer velen van ons volk?' aldus Van Dis (SGP). Kort daarop zou Van het Reve – met een subsidie van het Fonds van de Letteren – een vergelijkbare passage opnemen in *Nader tot U*.²²

Dat was voldoende aanleiding voor Algra om begin mei 1966 opnieuw van leer te trekken tegen het 'geestelijk nihilisme' van Van het Reve. Beerekamp (CHU) sloot zich bij hem aan. De ideeën van Van het Reve waren volgens hem zo provocerend dat ze nog nooit onder woorden waren gebracht. Als klap op de vuurpijl citeerde hij Van het Reve:

De verkoop van de zesde druk is in volle gang. De zevende is bij de drukker besteld, ik heb de Novelleprijs van de Gemeente Amsterdam gewonnen en de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft mij een stipendium, weliswaar niet voor het leven, maar toch voor een vol jaar toegekend. [...] Ik heb het enorm op een zuipen gezet, omdat ik dacht ik verdien goed, het kan best, en ik moet drinken om mijn verdriet te vergeten ook, omdat wij kunstenaars leven onder zware psigiese spanningen.

vvd-fractieleider Van Riel zag er de humor wel van in. Hij gaf Beerekamp wat literatuursuggesties over bestialiteit. In de Koninklijke Bibliotheek kon de CHU-woordvoerder alles vinden 'om de Kamer vanavond nog drie kwartier te entertainen', aldus de vvd'er. Minister Vrolijk wilde zijn eigen waarden en normen niet opleggen aan anderen. Misschien waren figuren als Van het Reve wel te vergelijken met ketters, maar dan wel 'de soort ketters, door wie de geestelijke waarden van

christendom en humanisme in ons volk tot verdieping worden gebracht, althans die velen tot diepere bezinning op die waarden hebben gebracht'.²³

Toen begin 1967 in de Tweede Kamer opnieuw bezwaar werd gemaakt tegen het subsidiëren van schrijvers als Van het Reve, was Vrolijk vervangen door Klompé (KVP). Haar oordeel week echter niet af van dat van haar voorganger. Op Binnenlandse Zaken woei intussen wél een andere wind. Smallenbroek had plaatsgemaakt voor de 51-jarige Amsterdamse jurist en hoogleraar Pieter Verdam (ARP). Anders dan zijn voorganger in de kwestie-Genemuiden tikte Verdam onmiddellijk de burgemeester van Heemstede op de vingers nadat deze aan een optreden van cabaret Tingel Tangel de voorwaarde had verbonden dat niet over het Koninklijk Huis mocht worden gesproken. De burgemeester had een te ruime interpretatie gegeven van zijn bevoegdheden op het terrein van de openbare orde, aldus Verdam. Zelfs PSP-Tweede Kamerlid Bruggeman prees de minister om dit standpunt.

Van het Reve was inmiddels katholiek geworden; op 27 juni 1966 had hij zich laten dopen. De strafvervolging tegen hem – op last van de regering ingesteld na de Kamervragen van Van Dis – vond plaats op 20 oktober 1966. Op 13 november werd Van het Reve ontslagen van rechtsvervolging. Er zou geen sprake zijn van smalende godslastering in de zin der wet. De zaak zou zich nog verder voortslepen tot de Hoge Raad hem op 1 april 1968 volledig vrijsprak.²⁴

Provo zet gezagsdragers te kijk

Het gezag werd tussen 1965 en 1967 flink op de korrel genomen door Provo. De oorsprong van de beweging lag in de demonstratie van de actiegroep 'Ban de Bom' tegen deelname van militairen van het fascistische Portugal aan een NAVO-taptoe in juli 1963 in Amsterdam. Burgemeester Van Hall had voor deze betoging geen toestemming gegeven. De taptoe liep uit op een veldslag tussen knuppelende agenten en rennende demonstranten. Minister Toxopeus concludeerde in december 1963 na uitvoerig onderzoek dat de politie niets te verwijten viel. Er waren harde klappen gevallen en de politie had in enkele gevallen de grenzen van het toelaatbare overschreden. 'Dit valt te betreuren, maar is mede een gevolg van het feit, dat de demonstraties een opzettelijk provocerend karakter hadden [...].'²⁵

In mei 1965 startte een van de demonstranten, Roel van Duyn, met een paar gelijkgezinden het anarchistisch-elitaire Provo, aanhakend bij de 'happenings' die kunstenaar Robert Jasper Grootveld organiseerde bij het beeld van het Lieverdje op het Spui, het 'magiese' hart van Amsterdam. Als antirookmagiër protesteerde Grootveld elke zaterdagavond op ludieke wijze tegen 'de Verslaafde Konsument van Morgen'. Dat leidde herhaaldelijk tot ingrijpen door de politie. De happenings kregen een politiek tintje toen de provo's zich ermee gingen bemoeien. Zij probeerden de aandacht te vestigen op ongewenste maatschappelijke verschijnselen als verkeersoverlast en milieuvervuiling. Hoofddoelstelling was de 'regentenmentaliteit' aan de kaak stellen en het gezapige 'klootjesvolk' wakker schudden.

Confrontatie tussen de politie en Provo, voorjaar 1965.
[Nationaal Archief]

Cruciaal en origineel was het middel dat Provo inzette om aandacht te trekken: de provocatie. Dat bracht de beweging in het middelpunt van de belangstelling. Het gezag liet zich namelijk makkelijk provoceren. In die jaren bepaalde de burgemeester nog of een demonstratie geoorloofd was en wat er op spandoeken mocht staan. Provo weigerde toestemming te vragen omdat er 'in een democratie land absolute vrijheid van demonstratie moet zijn', aldus Van Duyn. Het structureel onderbezette en daardoor overbelaste politieapparaat greep snel naar de knuppel. Van Hall hoefde bovendien formeel geen verantwoording af te leggen aan de gemeenteraad en voelde zich daartoe ook niet geroepen.

Provo fungeerde als katalysator van aarzelend ingezette veranderingsprocessen, vaak gebruikmakend van een flinke dosis humor. De beweging kreeg algemene bekendheid dankzij het huwelijk van Beatrix en Claus. Al in een vroeg stadium had Provo aangegeven dit in de war te willen sturen. Hierdoor bleef Provo meer dan een half jaar voorpaginanieuws.²⁶

Op de huwelijksdag, 10 maart 1966, slaagden provo's erin een aantal rookbommen tot ontploffing te brengen. De bom in de Raadhuisstraat, achter de Gouden Koets, kreeg veel aandacht, ook internationaal. 's Middags, toen het paar in het

paleis op de Dam was teruggekeerd, raakte de politie slaags met een deel van het publiek. ‘Tot diep in de nacht werd er ingereden en ingeslagen op mensen die zich van geen kwaad bewust waren, en die daarom heftig verontwaardigd reageerden,’ aldus een ooggetuige.²⁷

Op Kamervragen van 14 maart antwoordden de ministers Samkalden en Smal lenbroek drie dagen later dat de politie juist had gehandeld. Vooral ’s avonds laat zou politieoptreden noodzakelijk zijn gebleken tegen de door enkele honderden jongelui gepleegde ongeregeldeheden. Premier Cals liet zich op een partijbijeenkomst zelfs ontvallen dat het gooien van rookbommen ten dele was uitgelokt door de buitenlandse sensatiepers. Dat kwam ook hem op Kamervragen te staan. In zijn – ontwijkende – antwoord wees hij op het gevaar van ‘terreuracties van mensen met gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef, daarbij doelend op de provo’s. Dat gevaar zou bevorderd zijn door onevenredig grote media-aandacht.²⁸

Op zaterdag 19 maart liep de opening van een fototentoonstelling over het harde politieoptreden op de dag van het huwelijk van Beatrix uit op een kloppartij. De Amsterdamse politie sloeg er andermaal flink op los. Vijfhonderd belangstellenden – vooral provo’s en studenten – zouden het bevel de rijweg vrij te maken aan hun laars hebben gelapt. Volgens anderen had de politie het publiek juist geprovoceerd. Schokkende beelden van de confrontatie – opgenomen door de cineast Louis van Gasteren, die ze later verwerkte in de documentaire *Omdat mijn fiets daar stond* – werden diezelfde avond uitgezonden in VARA’s *Achter het nieuws*. In aansluiting daarop viel een emotionele burgemeester Van Hall (PVDa) uit zijn rol in *Mies en scène*. Bijna tot tranen toe bewogen riep Van Hall in de stoel bij Mies Bouwman op tot een afkoelingsperiode.²⁹

Bruggeman (PSP) vroeg Smal lenbroek het politieoptreden te veroordelen. ‘Is het naar de mening van de Minister niet onjuist, dat – zoals door mij persoonlijk werd waargenomen – de politie herhaaldelijk met bullepees en sabel mensen geslagen heeft of met zijspan of politiewagen op mensen inreed, terwijl deze reeds gevolg gaven aan het verzoek om door te lopen?’ Opnieuw verdedigde Smal lenbroek het politieoptreden. De agenten zouden bij hun pogingen de weg vrij te maken op verzet zijn gestuit. Daardoor was krachtig optreden noodzakelijk geweest. Het enige verwijt dat kon worden gemaakt, was dat de politie eerst met te weinig man was uitgerukt. De burger hoefde volgens de minister niet bang te zijn: ‘[...] tegen ordeverstoringen [zal] op adequate wijze worden opgetreden zo mogelijk door arrestatie van hen, die daaraan deelnemen, en anders door een snelle en effectieve verspreiding van degenen, die de openbare orde in gevaar brengen of verstoren.’³⁰

Smal lenbroek wist zich gesteund door de fractieleiders van CHU en ARP. Op 22 maart 1966 verklaarde Beernink in een televisiedebat in het kader van de Provinciale Statenverkiezingen: ‘Het provo-probleem is op het moment zeer ernstig. Het overgrote deel van de bevolking past er op dit moment voor om geterroriseerd te worden door een stel onvolwassen kwajongens.’ Collega Roolvink sprak er schande

van dat de politie onvoldoende begrip kreeg en dat hoge gezagsdragers op respectloze wijze te kijk werden gezet.³¹

Harry Mulisch stelde achteraf in het pamflet *Bericht aan de rattenkoning* vast dat de Amsterdamse politie op 19 maart 1966 het absolute dieptepunt had bereikt. Men had er flink op losgeslagen als 'persoonlijke hulde' aan de lof van minister Smallenbroek voor het politieoptreden op de huwelijksdag (het antwoord op de Kamervragen van 14 maart). 's Avonds, na de gevechten op de Prinsengracht, voerden provo's krijgsdansen uit bij het Lieverdje. Er werd brand gesticht op de trappen van het paleis op de Dam, men trok schreeuwend naar de woning van Van Hall en daarna naar het Van Heutzmonument, dat met verf werd beklad. De politie greep echter niet in.³²

Op 19 maart viel het Amsterdamse gezag in feite van zijn voetstuk, al werd dat pas de volgende maanden duidelijk. De ordeverstoringen in Amsterdam domineerden vervolgens de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken door de Eerste Kamer op 29 maart 1966. CHU-woordvoerder S.R. Knottnerus beschuldigde de linkse media van het voeren van een hetze tegen de politie. Hij was blij dat steeds meer mensen zich achter burgemeester (en collega-senator) Van Hall schaarde. P.G. van de Vliet (vvd) sloot zich daarbij aan: 'In een democratische samenleving kunnen wij nergens ordeverstoringen dulden, noch in Nederlandsche Veld, noch op het Spui of in de Raadhuisstraat.'

De enige dissonant was Van Pelt (psp), die beweerde dat de regering zelf had geprovoceerd door het huwelijk in Amsterdam door te zetten 'tegen het advies van elk weldenkend mens in'. Van Hall moest maar aftreden. 'Een burgemeester is er beslist niet mee klaar, als hij op de televisie aan de boezem van een of andere tv-juffrouw gaat uithuilen.' kvp-fractieleider Van Lieshout ten slotte bepleitte een keiharde aanpak van de 'criminele elementen' in de provobeweging. Hij wees in dit verband op een oproep uit het pamflet *Provo 7* om raadsvergaderingen te verstoren, 'overheidsmisdadigers' te 'liquideren', de IJtunnel op te blazen en autofabrieken te saboteren.

Smallenbroek bezwoer de Eerste Kamer dat de straatteerur moest eindigen; gezagsaantasting kon niet worden geduld. Hij wierp Van Pelt voor de voeten dat hij de zaak omdraaide door de schuld bij de politie te leggen. Tot slot ontspan zich een discussie over de vraag of Amsterdam 'doodziek' was (Van Lieshout) of slechts 'een beetje koorts' had (Van de Vliet). Al met al koos de Eerste Kamer duidelijk voor de harde lijn. Op 4 april, nog geen week na het debat, werd Van Duyn gearresteerd. Aanleiding was de beschuldiging van Van Lieshout. Van Duyn zou zich in *Provo 7* schuldig hebben gemaakt aan opruiing.³³

Na het echec van 19 maart nam Justitie het initiatief over van de politie. Afgesproken werd 'de gedragslijn van art. 540 Wetboek van Strafvordering' te volgen. Op grond van dat artikel kon de rechter bij verstoringen van de openbare orde verdachten direct in verzekering stellen als hij de kans op voortzetting groot achtte. Knuppelgeweld zou plaatsmaken voor massale arrestaties en snelrecht. De moeilijkheid was dat het politieapparaat het beleid moest uitvoeren. Dat apparaat

was, zoals gezegd, overbelast. Het werd voortdurend gepest en uitgelachen en had nauwelijks nog gezag.³⁴

Op 23 april werd provo Koosje Koster gearresteerd omdat ze krenten uitdeelde bij het Lieverdje. 'De krenten symboliseerden de liefde en de kommunikaatsie die de politie voor het Lieverdje niet opbrengen kan,' schreef Van Duyn. Het liep uit op een politieke rel omdat Koster, nadat ze geweigerd had zich uit te kleden om zich te laten fouilleren, door drie mannelijke agenten de kleren van het lijf waren getrokken. Daarna was ze verhoord, slechts gekleed in onderbroek en kort jasje. Er volgden Kamervragen en Smallenbroek en Samkalden gingen diep door het stof – de overreactie van de politie kon moeilijk worden gladgestreken. Samkalden besloot een commissie in te stellen die voorstellen moest indienen om meer eenheid te krijgen in de bestaande regelingen ten aanzien van fouillering.³⁵

Op 5 mei demonstreerden sympathisanten van Provo bij het Amerikaanse consulaat tegen de oorlog in Vietnam. De 'baldadigheden' werden de volgende ochtend in de ministerraad besproken bij de rondvraag. Het kabinet besloot er niet te veel aandacht aan te schenken, want dat zou Provo alleen maar belangrijker maken dan het was. Een paar weken later haalde de aanhouding van provocoryfee Irène Donner-van de Wetering de voorpagina's. Zij werd verdacht van deelneming aan samenscholing en had geweigerd een bereidverklaring te tekenen om zich drie maanden te onthouden van het plegen van strafbare feiten (een onderdeel van de artikel 540 Sv-gedragslijn). Dat leidde alweer tot Kamervragen.³⁶

Het politieke draagvlak voor een harde aanpak van Provo werd steeds smaller. Na 19 maart en de desastreus verlopen Provinciale Statenverkiezingen vier dagen later – een dieptepunt in het bestaan van de partij – raakte de PVDa in paniek.³⁷ Een deel van de partij probeerde aan te haken bij Provo, mede met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni. Dat gebeurde bijvoorbeeld in een opmerkelijk debat op 27 april. Aanleiding daarvan was een aan de Kamer gerichte excuusbrief van Smallenbroek over een man die de BVD op een zwarte lijst had gezet vanwege een anti-Clausbord. De minister haalde meteen bakzeil, maar Scheps (PVDa) bleef hameren op een betere controle van de BVD. Hij diende een motie in om de dienst vast te pinnen op 'gevaren die de veiligheid van de Staat en van de vrijheid van de democratie wezenlijk bedreigen'. Dat was tegen het zere been van Schmelzer, die geïrriteerd was over de wijze waarop de PVDa zich plots opwierp als kampioen van de vrije meningsuiting.

Roolvink liet doorschemeren niet gelukkig te zijn met Scheps' onvriendelijke motie, die nota bene gericht was tegen een coalitiegenoot. Smallenbroek vroeg om intrekking. Hij vond de zaak te onbelangrijk en het moment waarop de motie werd ingediend onjuist, 'in deze tijd waarin hier en daar in Nederland bepaalde spanningen aanwezig zijn rondom het gezag en de handhaving daarvan [...]'. Als tusseloplossing stelde Scheps voor de motie in handen van de Vaste Commissie voor de BVD te stellen, maar Schmelzer eiste onmiddellijke stemming. De motie werd verworpen met 55 stemmen tegen 27. Alleen de PVDa en de PSP stemden

voor.³⁸ De sociaaldemocratische steun aan de motie tastte het gezag van Smallenbroek niettemin aan.

In mei sprak Egas, de pvdA-staatssecretaris van CRM, ook nog zijn waardering uit over de positieve elementen van Provo, vooral over hun strijd tegen 'ontmenselijking'. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni verloor de pvdA echter opnieuw fors. In Amsterdam hield de partij dertien zetels over, een verlies van vier. De Provo-partij kreeg één zetel en de Boerenpartij vier. De cpn bleef gelijk op zes en stond op het punt toe te treden tot het gemeentebestuur.

Op 10 juni kondigden Smallenbroek en Samkalden in de ministerraad aan dat ze de ordehandhaving in Amsterdam naar zich toe wilden trekken. 'De politie in Amsterdam voelt zich onzeker en treedt daarom herhaaldelijk met excessieve maatregelen op,' aldus Samkalden. De ministers wilden de lokale politie reorganiseren en een centraal 'contactcentrum' instellen. Cals stelde voor de verdere invulling te delegeren aan Smallenbroek en Samkalden, maar daar werd een stokje voor gestoken door Den Uyl, die van 1955 tot 1962 fractieleider van de pvdA was geweest in Amsterdam en daarna drie jaar wethouder naast Van Hall. Kennelijk vreesde hij dat de hoofdstad onder curatele zou komen. Samkalden zegde toe dat hij en Smallenbroek op 15 juni de ordeproblemen eerst met de betrokken Kamercommissies zouden bespreken. Besloten werd de volgende vergadering op de zaak terug te komen. Toen was de situatie echter al volledig uit de hand gelopen.³⁹

Amsterdamse bouwvakkers bestormen *De Telegraaf*

's Avonds op 13 juni 1966, aan het eind van een warme dag, werd de Amsterdamse politie geconfronteerd met een demonstratie van ruim duizend boze bouwvakkers in verband met een loonconflict. Op een bepaald moment trokken de agenten de gummiknuppel om de rijbaan vrij te krijgen, maar anders dan de provo's sloegen deze Amsterdamse bouwvakkers hard terug. Straatstenen en vuilnisbakken vlogen door de lucht. Toen de politie zich terugtrok, bleef een van de demonstranten op straat liggen, de 51-jarige metselaar Jan Weggelaar. Hij bleek te zijn overleden. Doodgeslagen, dachten zijn kameraden.

Aanvankelijk meldde de politie dat Weggelaar was geraakt door een stoeptegels. Deze versie haalde de vroegste editie van *De Telegraaf*, tot woede van naar huis terugkerende bouwvakkers. In volgende edities berichtte de krant over een nachtelijke persconferentie waarin de politie sprak van een natuurlijke dood. Weggelaar was overleden aan een hartstilstand, waarschijnlijk overmand door heftige emoties. Artsen stelden vast dat hij aan een hartkwaal had geleden.⁴⁰

Als protest tegen de dood van Weggelaar riepen de bouwvakkers een 24-uursstaking uit. In de ochtend van 14 juni verzamelden drieduizend demonstranten zich bij de Dokwerker. De organisatoren van het communistische Bouwvak Actie Comité slaagden er niet in iedereen in de hand te houden. Een groep trok naar het gebouw van *De Telegraaf*, 'dieven' en 'moordenaars' schreeuwend. Het gebouw werd met stenen bekogeld en drie expeditiewagens van de krant werden in brand

De Telegraafrellen, 14 juni 1966.
[Sparnestad]

gestoken. Enkele demonstranten drongen binnen, richtten vernielingen aan en deelden klappen uit. De situatie liep volledig uit de hand.

De politie arriveerde pas na anderhalf uur. De meute, waarbij zich veel 'opgeschoten lieden' hadden aangesloten, was tien minuten daarvóór richting Dam en Damrak getrokken. Tijdens de bestorming had minister Smallenbroek – kennelijk op de hoogte van de situatie – gebeld met de hoofdredacteur van *Trouw*, die vanuit zijn werkkamer uitzicht had op het gebouw van *De Telegraaf*: 'Vertel eens wat er bij jullie aan de hand is!' Dat leverde hem een live-oogetuigeverslag op. *Telegraaf*-journalist Wim van Geffen kreeg op een bepaald moment zelfs minister Samkalden aan de lijn, die verbaasd reageerde: 'Is de politie er nog steeds niet?'⁴¹

Rond de Dam en het Damrak kwam het tot ernstige onlusten. Agenten te paard en op motoren met zijspan reden in op het publiek, dat antwoordde met het werpen van stenen en flessen. Barricades werden opgeworpen, auto's omver gegooid en parkeermeters vernield. Voor het eerst maakte de Nederlandse politie gebruik van traangas. Een agent werd van zijn motor gesleurd, schoot in paniek en raakte een van de demonstranten per ongeluk in de rug. Een ander kreeg een schot in de arm. Even later schoot een agent een bajonet uit de handen van een van de aanvallers. 's Avonds werd er geplunderd en vielen 31 waarschuwingsschoten. Die

dag raakten 63 burgers en 28 agenten gewond; 43 personen werden gearresteerd. De volgende avond braken opnieuw rellen uit. Nu was de politie uitgerust met rotanschilden, bekend van tv-beelden van de oproerpolitie in Zuid-Vietnam.⁴²

Op 14 juni, aan het eind van de middag, spoedden Smallenbroek en Samkalden zich naar Amsterdam. Vooraf was met de commissaris der Koningin gesproken over een vervanging van Van Hall als men 'een slappe boel' zou aantreffen. Op de avond van 13 juni had Van Hall tegenover Smallenbroek nog geweigerd een beroep te doen op extra bijstand en tijdens de bestorming van *De Telegraaf* had hij de minister telefonisch meegedeeld dat hij het niet verantwoord vond de twintig à dertig beschikbare agenten uit te sturen tegen een menigte van vijftienhonderd man. Van Hall probeerde het onderste uit de kan te krijgen – hij had vaker om bijstand gevraagd, maar altijd minder gekregen dan hij wilde –, wellicht anticiperend op goodwill bij Smallenbroek. Beiden waren actief geweest in het verzet en kenden elkaar goed.

De ministers besloten in overleg met Van Hall de onlusten onmiddellijk de kop in te drukken. De politie werd versterkt tot zestienhonderd man en het publiek zou via de tv tot rust worden gemaand. 'Stamelend en struikelend over zijn eigen woorden heeft een aarzelende minister Smallenbroek verontrust Nederland gisteravond voor de televisie "passende maatregelen" beloofd "ter verzekering van de vrijheid van de burger";' schreef het *Algemeen Handelsblad* op 15 juni.⁴³

Diezelfde dag stuurden tien leden van de Tweede Kamerfractie van de vvd een telegram naar de Kamervoorzitter waarin zij verzochten de Kamer de volgende dag voor een spoeddebat bijeen te roepen, een zelden gevolgde procedure. 'Reden: verontrusting toestand Amsterdam afgelopen weken. Achten het noodzakelijk dat Kamer wordt ingelicht door ministers van justitie en binnenlandse zaken omtrent feiten en beleid politie en openbaar ministerie.' Inmiddels waren ook Kamervragen gesteld en riepen CPN, PVDJ-jongeren en woordvoerders van Provo op hoofdcommissaris H.J. van der Molen de laan uit te sturen. Commentaren in *Trouw* en *Het Vrije Volk* trokken eenzelfde conclusie. *Het Parool* en *De Telegraaf* richtten hun pijlen mede op Van Hall. *De Tijd*, *De Telegraaf* en *Het Vrije Volk* legden een deel van de schuld bij Provo.⁴⁴

Op woensdag 15 juni, om elf uur 's ochtends, begon een bijzondere minister-raadsvergadering, gewijd aan de situatie in Amsterdam. In overleg met Kamervoorzitter Van Thiel moesten eerst twee procedurele zaken geregeld worden. Ten eerste moest het door de vvd aangevraagde Kamerdebat beginnen met verklaringen van de ministers Smallenbroek en Samkalden. De regering hield hierdoor het initiatief en voorkwam een mogelijke vvd-interpellatie. Het tweede punt betrof de vaststelling van het onderwerp van het debat. De aanleiding van de fatale demonstratie van 13 juni betrof een arbeidsconflict, waarbij de bezwaren van de bouwvakkers gerechtvaardigd leken. Hun opgespaarde vakantiebonnen werden eenmaal per jaar contant uitgekeerd door de Stichting Vakantiefonds Bouwnijverheid, dat gelieerd was aan de 'bonafide' vakcentrales NVV, NKV en CNV. Daarbij werd 2% administratiekosten ingehouden, in totaal enkele tientjes. Met ingang

van 1966 kregen alleen leden van de 'bonafide' bonden dit bedrag terug. In Amsterdam was echter 70% ongeorganiseerd of lid van een niet-bonafide communistische bond. De korting kwam bovendien op het besluit van de regering van eind mei om de loonontwikkeling aan banden te leggen.⁴⁵

In de ministerraad bracht Biesheuvel naar voren dat hij vreesde voor een debat over 'de kwestie van de 2%'. Den Uyl suggereerde vooraf met de Kamervoorzitter af te spreken dit buiten de orde te verklaren, omdat de vvd het onderwerp niet had genoemd. Cals was het daarmee eens. De Kamervoorzitter zou het debat inderdaad openen met: 'Ik neem aan, dat de Kamer ermede akkoord gaat, dat dit [telegram van de vvd-fractie] als agendapunt voor de discussie van heden wordt beschouwd en dat de beschouwingen zullen worden beperkt tot dit agendapunt.' Later bleek dat een deel van de Kamer door dit besluit overvallen was.⁴⁶

De kernvraag die de ministerraad moest beantwoorden, was of de overheid had gefaald. Smallenbroek deelde mee dat Amsterdam er ten onrechte van was uitgegaan dat het na de dood van Weggelaar rustig zou blijven. De grootste fout was dat de politie pas na anderhalf uur bij het Telegraafgebouw arriveerde. Volgens de minister hadden de burgemeester en de hoofdcommissaris veel te weinig leiding gegeven. 'Spreker wijst er echter op dat het koren op de molen van de gezagsondermijnende elementen zou zijn indien het centrale gezag nu de heren Van Hall en Van der Molen zou wegsturen.' Eerst moest het gezag worden hersteld.

Samkalden meende dat er geen werkelijke oplossing zou komen als de groeiende politiemacht niet goed geleid zou worden. Omdat het 'onder de huidige omstandigheden' onmogelijk was Van Hall en Van der Molen af te lossen, moest een derde man met het commando van de mobiele eenheden worden belast, onafhankelijk van de tien Amsterdamse politieafdelingen. Cals waarschuwde dat het centrale gezag zijn gezicht zou verliezen als de overheid er die avond niet in zou slagen de zaak in de hand te houden. Minister van Defensie De Jong deelde mee dat hij plannen had voorbereid om binnen twaalf uur enkele duizenden militairen in Amsterdam te krijgen. Hij had nog geen orders gegeven, omdat hij de situatie nog een dag wilde aanzien. Eerst moesten alle civiele middelen worden uitgeput.

Na afloop van de ministerraad spraken Samkalden en Smallenbroek met de Vaste Kamercommissies van Justitie en Binnenlandse Zaken. Smallenbroek reisde later die dag opnieuw naar Van Hall. De Amsterdamse burgemeester deelde mee dat hij op tv uitleg zou geven. Zijn prestige stond immers op het spel. Smallenbroek ontraadde hem dit ten sterkste, maar Van Hall dreef zijn zin door. 's Avonds verdedigde hij zich voor de VARA-microfoon. Hij beweerde onder meer dat 'de dienstdoende commissaris' de juiste beslissing had genomen om, gelet op de overmacht van de demonstranten, niet in te grijpen bij *De Telegraaf*. Anders zouden er doden zijn gevallen.⁴⁷

De volgende dag, 16 juni, vond het Kamerdebat plaats. In het gebouw wemelde het van de politie; in de bodekamer werd zelfs nog een grote reserve achter de hand gehouden. Van Hall luisterde mee in de loge. 'Er zijn slachtoffers gevallen bij het publiek en bij de politie,' stak Smallenbroek van wal, 'er is een negatie

geweest van het gezag op een schaal, zoals na de oorlog in ons land niet is voorgekomen en tot voor kort niet werd mogelijk geacht, en dit alles gepaard met ernstige morele en materiële schade.’ De minister schoof een deel van de schuld in de schoenen van Provo – een bekende provo zou gearresteerd zijn wegens relletjes in Amsterdam en bij het gebouw van *De Telegraaf* was ‘een vooraanstaand provo’ gezien – en wees op de onderbezetting van het Amsterdamse korps: vijfhonderd vacatures, een tekort van 20%. Hij herhaalde de verklaring van Van Hall voor de afwezigheid van de politie bij *De Telegraaf* en schetste de getroffen maatregelen op korte termijn (extra bijstand; reorganisatie van de politie). Daarna gaf Samkalden een overzicht van de relletjes vanaf september 1965, de arrestaties en de tegen de politie ingediende klachten.

Toxopeus had zware kritiek op Van Hall. Hij had informatie dat er maar een paar honderd demonstranten bij *De Telegraaf* waren. En waarom had de burgemeester de dag ervoor niet meer bijstand gevraagd? Hij wilde ook weten wat er waar was van het gerucht dat Van Hall niet met zijn politiechef kon opschieten. In een motie vroeg hij een toestand van verhoogde waakzaamheid in te stellen. Binnenlandse Zaken zou in dat geval bevoegd zijn aanwijzingen te geven, hetgeen in feite neerkwam op het onder curatele stellen van Van Hall.

PVDA-fractie leider Nederhorst sprak van ‘regelrechte geweldpleging, vernietiging en terreur’. Hij bekritiseerde het wisselvallige politieoptreden. Het publiek én de met tegenstrijdige orders geconfronteerde politieman begrepen er niets meer van. De door de regering genomen maatregelen waren noodverbanden. Op lange termijn moest het beleid erop gericht zijn het vertrouwen in de democratie te vergroten, bijvoorbeeld door de erkenning van het recht van demonstratie en een regeling van het klachtenrecht tegen de politie. Op de achtergrond speelde volgens Nederhorst ook nog een generatieconflict, niet bij de nozembende die de herrie op de Dam had veroorzaakt, maar bij de provo’s en de studenten.

Schmelzer schetste nog grotere lijnen: ‘[...] wij leven in een tijd, waarin zich veranderingen voltrekken, ook mentaal, in het denken en in de opvattingen. Ik denk hierbij aan mijn eigen kerk; ook daar voltrekken zich tal van opvattingen naar grotere persoonlijke beleving en verantwoordelijkheid; het gaat door onze hele samenleving heen.’ Het was dan van belang aan spelregels vast te houden en de vrijheid van ieder te waarborgen. Diepere oorzaak was een zekere vervreemding van het gezag, aldus Schmelzer. Daarnaast wees hij op het politietekort en het weinig overtuigende optreden van Van Hall.

Volgens Lankhorst begon de ellende bij het verbieden van demonstraties. Hij refereerde aan de NAVO-taptoe uit 1963. Onbegrijpelijk was dat altijd prioriteit aan het verkeer werd gegeven. Het gezag had verkeerd gereageerd op de bouwvakkers en daarvan hadden relschoppers geprofiteerd. De PSP’er vond dat Van Hall en Van der Molen weg moesten. Koekoek riep daarna uit, wijzend op Cals: ‘Wie durft in Nederland nog van gezag te spreken, uitgaande van een regering waarvan deze man minister-president is?’ De regering had de onlusten volgens hem in de hand gewerkt via de dwangorganisatie van de vakbonden.

Bakker (CPN) meldde dat de rust was teruggekeerd. Belangrijke groepen in de stad waren in opstand gekomen tegen 'een apparaat, dat van verre hoogte zijn wil aan de jeugd wil opleggen en dat niets heeft om die hoogte te rechtvaardigen'. Smallenbroek wilde meer politie, maar dat werkte volgens Bakker averechts. Het juiste recept was: jonge mensen op een andere manier benaderen, meer verantwoordelijkheden voor de gemeenteraad en vrijheid van demonstratie. Van der Molen moest worden ontslagen en de politie moest instructies krijgen zich voortaan buiten elk arbeidsconflict te houden.⁴⁸

Roolvink sprak van 'een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de rechtsstaat'. De verklaring van Van Hall was onvoldoende, maar de motie-Toxopeus ging hem te ver (en beschadigde partijgenoot Smallenbroek). De ARP'er wilde eerst een onderzoek naar 'de dieper liggende oorzaken van de moeilijkheden'. Beernink richtte zich fel tegen Provo: 'De manier waarop politie en justitie de ordeverstoringen elementen tot dusverre hebben benaderd is blijkbaar toch voor velen nog te zacht geweest.' Volgens Jongeling (GPV) waren de rellen veroorzaakt door 'een sluipende en slepende crisis van het gezag in ons land'. Een deel van de provobeweging verhieft de anarchie tot doel en methode. Dat zich daaronder idealisten bevonden, deed niet ter zake: 'Anarchie betekent altijd terreur.' H.G. Abma (SGP) wees erop dat het explosieve klimaat mede een gevolg was van de loonpolitiek van de regering. Weifelend beleid had de zaak verergerd. Hij vond dat het kabinet snel moest ingrijpen.⁴⁹

Smallenbroek gaf toe dat het niet-vragen van bijstand in de nacht van de dertiende op de veertiende een foute beslissing van Van Hall was geweest. Het besluit om nog niet op te treden bij *De Telegraaf* vond hij verdedigbaar, al gaf hij toe dat hij zelf de twintig à dertig agenten wél zou hebben gestuurd. De minister kwam daarna flink onder vuur te liggen. Hij hield vast aan de bevoegdheid van de burgemeester tot het regelen van demonstraties, maar slaagde er niet in de reorganisatie van de politie (het onafhankelijke mobiele commando) duidelijk over het voetlicht te brengen. De Kamervoorzitter moest zelfs ingrijpen. Smallenbroek twijfelde aan het nut van een onderzoek, maar zegde toe Roolvink's suggestie aan het kabinet voor te leggen. De motie-Toxopeus was voor hem onaanvaardbaar.⁵⁰

Het antwoord van de minister viel zo slecht dat Schmelzer achter de schermen Cals een briefje stuurde waarin hij erop wees dat het optreden van Smallenbroek 'verwarrend en zwak' was. Hij wilde waarschijnlijk dat de premier de zaak naar zich toe zou trekken. Cals antwoordde dat hij het helemaal met hem eens was. Hij had echter al met minister Samkalden afgesproken dat deze zou proberen 'in zijn betoog nog iets goed te maken'.⁵¹

Samkalden kwam met een genuanceerd juridisch betoog. Hij bestreed dat politie en justitie de spanningen in de hand hadden gewerkt en verdedigde de lange duur van de behandeling van klachten tegen de politie met een beroep op de zorgvuldigheid. Hij gaf een schets van de procedure, inclusief alle waarborgen, en concludeerde ten slotte in één zin:

[Ik] heb duidelijk gemaakt, dat, als er van falen sprake is, dat falen ook zal worden erkend, ook al zullen vele duizenden in het land het op dit moment misschien toch niet het ogenblik vinden om over falen van de politie te veel te spreken, terwijl zij allen de politie en de justitie zoveel moed, zoveel zelfvertrouwen en daarom ook zoveel beheersing en gematigdheid toewensen als nodig is om in de streken, waar zij in gevaar is, de vrijheid van alle medeburgers te beschermen op een wijze, die door een zo gering mogelijk gebruik van geweld en door een zoveel mogelijk inschakelen van de onafhankelijke rechter garandeert een wijze van optreden, die in overeenstemming is met de beginselen, waarop deze staat, die zich, ook na wat er in Amsterdam is gebeurd, nog altijd een rechtsstaat mag en moet noemen, trots is.

Het optreden van Samkalden werd alom geprezen. Hij kreeg een spontaan applaus van de zaal en de publieke tribune. Beernink vond het een knap betoog, Toxopeus sprak zijn bewondering uit en Schmelzer stelde dat de rede van Samkalden het vertrouwen had versterkt 'niet omdat hij daarbij bepaalde concrete maatregelen zou hebben aangekondigd, maar omdat hier een man heeft gesproken uit de diepste overtuiging omtrent de grondslagen van onze rechtsstaat'.⁵²

In tweede termijn handhaafde Toxopeus zijn motie: de maatregelen van het kabinet waren onvoldoende om het vertrouwen te herstellen. Nederhorst sloot zich aan bij het verzoek van Roolvink om een onderzoek in te stellen naar de gebeurtenissen in Amsterdam en sprak zijn waardering uit over het optreden van Smallenbroek. De minister had immers erkend dat er fouten waren gemaakt. Schmelzer sprak zijn steun uit aan het kabinet. Nadat Beernink en Roolvink hadden verklaard dat zij de verantwoordelijkheid bij de regering wilden laten, werd de motie-Toxopeus verworpen bij zitten en opstaan.⁵³

'Hoofdcommissaris voor de nozems gegooïd'

De volgende ochtend trok het kabinet zijn conclusies. Smallenbroek gaf toe dat hij niet alle fouten had kunnen verzwijgen. Naast de vvd zou ook een deel van de pvda-fractie achter de schermen het vertrek van Van Hall hebben geëist. Op dat moment was vervanging niet mogelijk, maar de minister zag de toekomst somber in voor Van der Molen én Van Hall. Den Uyl maakte nadrukkelijk bezwaar 'tegen de lichtvaardige wijze waarop over de positie van de heer Van Hall wordt gesproken'. De burgemeester moest juist krachtig worden gesteund. De regering was volgens Den Uyl zelfs medeverantwoordelijk voor de situatie in Amsterdam, omdat ze nooit had meegewerkt aan de wens de hoofdcommissaris te vervangen en het politieapparaat te versterken. Hij stelde voor Van der Molen direct te ontslaan.

Samkalden vond dat onmiddellijk maatregelen moesten worden voorbereid om beiden te vervangen, zodra er opvolgers waren gevonden. Via gesprekken met enkele leden van de pvda-fractie was het hem gelukt de oppositie tegen Van Hall

te bezweren. Bogaers steunde Den Uyl: Van Hall had veel positiefs gedaan en mocht onder moeilijke omstandigheden ook zijn zwakke moment hebben. Volgens Diepenhorst ging het niet om een zwak moment, maar om een echte crisis in het vertrouwen. Hij wilde beiden zo snel mogelijk vervangen.

Ook Vrolijk koos de zijde van Den Uyl. Hij stelde voor Van Hall te vragen of hij de verantwoordelijkheid nog kon dragen als Van der Molen zou blijven. De Jong meende dat beide functionarissen vooralsnog gehandhaafd moesten worden. ‘Weliswaar zijn er fouten gemaakt en de regering is niet tevreden over hun gedrag, maar bedacht moet worden dat zij onder zeer moeilijke omstandigheden hebben moeten optreden.’ Cals beaamde dat vervanging op korte termijn niet mogelijk was, omdat hierdoor de indruk kon ontstaan dat functionarissen tot aftreden konden worden gedwongen door het uitlokken van rellen.

De Jong deelde nog mee dat hij zes pantserinfanteriebrigades met in totaal 3500 man achter de hand hield voor het geval de begrafenis van Weggelaar uit de hand zou lopen. Het ontwerp-KB voor een toestand van verhoogde waakzaamheid – nodig als militairen zouden worden ingezet – lag al gereed. Eerst zouden weer alle civiele middelen moeten worden gebruikt. Cals zei dat vijfhonderd man rijkspolitie en achthonderd man marechaussee beschikbaar waren.⁵⁴ Diezelfde middag werd Weggelaar begraven. Na dagen van grote hitte begon het op die dag, 17 juni, eindelijk te regenen in Amsterdam. Tijdens en na de begrafenis bleef het rustig in de stad.

Op 20 juni besloot het kabinet de beperkte bewegingsvrijheid van de 3500 militairen geruisloos op te heffen. Smallenbroek werd opgedragen een overzicht op te stellen van de genomen besluiten op vragen van bijstandverlening uit Amsterdam. Van Hall was namelijk de tegenaanval begonnen. Hij zou in de nacht van 13 op 14 juni geen bijstand hebben gevraagd omdat alle eerdere verzoeken waren afgewezen. Het kabinet besloot Van der Molen te vragen op te stappen als dat de uitkomst zou zijn van het debat in de Amsterdamse gemeenteraad van 22 juni. Van Hall zou pas worden vervangen als de rust hersteld was.⁵⁵

De volgende dag, op 21 juni, vond een kort ordedebat plaats naar aanleiding van het bericht dat Van Hall in 1961 Smallenbroeks voorganger – VVD-fractie leider Toxopeus – zou hebben gevraagd Van der Molen te vervangen. Bruggeman had daarover schriftelijke vragen gesteld. De voorzitters van de grote fracties eisten dat het kabinet zo snel mogelijk zou antwoorden, het liefst vóór 22 juni 14.00 uur, het tijdstip waarop Van Hall zijn verklaring zou afleggen in de Amsterdamse gemeenteraad. Binnen 24 uur antwoordde Smallenbroek per brief dat hij nog onvoldoende gegevens had. Hij wist intussen te melden dat Toxopeus er niet direct bij betrokken was geweest, wel diens directeur-generaal van politie.⁵⁶

De verklaring van Van Hall kwam rechtstreeks op de radio. Hij stelde Provo verantwoordelijk voor de gespannen sfeer. ‘Provorellen bestaan voor het voorname deel uit het met ogenschijnlijk onschuldige middelen sarren en uitdagen van de politie, waarbij de lieden die tenslotte bij hun kraag worden gegrepen, schijnbaar nooit meer hebben gedaan dan in hun handen klappen en krenten

uitdelen.' Het agentje-pesten werd nog aangemoedigd door de pers ook. De taak van het overbelaste politieapparaat werd hierdoor flink verzwaaard. 'Ook in Den Haag heeft men niet voorzien welk een gevaar school in de grote onderbezetting van het Amsterdamse politiekorps.' Van Hall verklaarde dat hij op 13 juni niet om bijstand had gevraagd omdat de politie hem verzekerd had dat het de volgende dag rustig zou zijn. Bij het beleg van het gebouw van *De Telegraaf* had het hoofdbureau beslist dat het onverantwoord was 23 man in te zetten tegen 1500 bouwvakkers, zo meende de burgemeester.

Kortom, Van Hall schoof de verantwoordelijkheid af op Provo, de pers, het kabinet en Van der Molen. Van Hall kreeg echter de steun van de raad – mede vanwege zijn kritiek op Den Haag. De gemeenteraad gaf ook in meerderheid te kennen dat het ontslag van de hoofdcommissaris een aantal problemen zou oplossen. Het commentaar van *Het Parool* luidde dat Van Hall de plank helemaal had misgeslagen. De temperatuur in Amsterdam was langzaam opgelopen door 'het gebiologeerde staren op de provo's, het benauwde demonstratiebeleid en het onevenwichtige politiebeleid'. Op 13 en 14 juni was er sprake van fysieke agressie en vernielzucht. Dat kon Provo ook niet worden aangerekend. 'De basis daarvan was gelegd door politieke agitatie van communisten, waarop het agressieve nihilisme der nozems en een stuk onderwereldmentaliteit gretig aansloten,' aldus *Het Parool*.⁵⁷

Op 23 juni had de directeur-generaal openbare orde en veiligheid een oriënterend gesprek met Van der Molen. De hoofdcommissaris blies eerst hoog van de toren, toonde zich vervolgens bereid een baan te accepteren op Binnenlandse Zaken en gooide aan het eind toch nog de handdoek in de ring; hij zou bereid zijn op te stappen als de minister vond dat dit in het algemeen belang en in het belang van Amsterdam was. Dat werd meteen vastgepind.⁵⁸

De volgende dag, vrijdag 24 juni, deelde Smallenbroek de ministerraad mee dat Van der Molen bereid was ontslag te vragen op grond van artikel 122 Ambtenarenreglement voor de Gemeentepolitie – een ongebruikelijke procedure die ontslag mogelijk maakte wegens *incompatibilité d'humeur*. Maandag zou hij Van Hall daarvan op de hoogte brengen. Het kabinet besloot de Kamer pas in te lichten als er een opvolger was gevonden.⁵⁹

Op dinsdag 28 juni bracht Smallenbroek op het Catshuis verslag uit. Naast Smallenbroek en Cals waren alleen de ministers Bogaers, De Jong, Samkalden en Den Uyl aanwezig. Van Hall had het ontslag enige maanden willen uitstellen, maar Van der Molen zou hebben aangegeven zo vlug mogelijk weg te willen. Smallenbroek achtte het noodzakelijk dat in Amsterdam snel een goede samenwerking tot stand kwam. Hij wilde er vaart achter zetten, ook al omdat het nieuws intussen was uitgelekt naar *Het Vrije Volk*. Nader onderzoek door een commissie van wijze mannen was volgens hem niet nodig, aangezien Van der Molen zelf had ingestemd met het ontslag.

De Jong was het er niet mee eens. De regering had beiden krachtig moeten steunen, óf moeten ontslaan. Hij vond het onaanvaardbaar alleen de technische

Minister Smallegenbroek legt een verklaring af in de Tweede Kamer, 29 juni 1966.
[Spaarnestad]

functionaris de laan uit te sturen. Samkalden stelde daartegenover dat al jaren niet behoorlijk werd samengewerkt. Daarvoor was niet de burgemeester, maar de regering verantwoordelijk. Cals vulde aan dat het kabinet zich voor het blok zag gesteld door het lek naar *Het Vrije Volk*. Besloten werd dat de minister van Binnenlandse Zaken de volgende morgen een op schrift gestelde verklaring zou voorlezen als antwoord op de vragen van Bruggeman.⁶⁰

Op 29 juni deelde Smallenbroek de Kamer mee dat al in 1961 gesproken was over een mogelijke vervanging van Van der Molen. Zelf had de minister pas op 19 maart 1966 gemerkt dat er sprake was van wrijving, maar dat was niet de oorzaak van de ongeregelde heden in juni. Daarachter plakte hij echter wel de mededeling dat hem uit gesprekken met Van Hall, Van der Molen en de commissaris der Koningin gebleken was 'dat de onder de huidige omstandigheden noodzakelijke homogeniteit van burgemeester en hoofdcommissaris niet te verwezenlijken is'. Het overleg met Van der Molen 'heeft hem en mij tot de conclusie geleid, dat het algemeen belang vordert dat hem [...] eervol ontslag wordt verleend'. vvd, chu, kvp en pvda eisten een debat. Van Thiel schoof dat door naar de volgende dag.⁶¹

De sigarendoos van minister Smallenbroek

Het debat vond plaats op 30 juni, kort voor het zomerreces. De avond daarvoor belde Roolvink Schakel (arp) op met de mededeling dat Smallenbroek zeer onverwacht in de Kamer had gezegd dat Van der Molen zou worden ontslagen. vvd en chu wilden daar volgens hem een nummer van maken om Smallenbroek en – omdat het kabinetsbeleid betrof – het hele kabinet pootje te lichten. De fractieleiders van de regeringspartijen hadden daarom afgesproken dat zij niet zelf zouden spreken, maar hun politiedeskundigen, als eerste stap om het 'crisisprojectiel' te demonteren. Schakel kreeg de opdracht de minister zo veel mogelijk buiten schot te houden en terug te grijpen op Roolvinks voorstel een onderzoek in te stellen.⁶²

Geertsema (vvd) beet in het debat het spits af. Hij beweerde dat de procedure niet deugde. De minister had advies moeten vragen aan een commissie van wijze mannen. In het debat van 16 juni had hij toegezegd te zullen nadenken over een diepgaand onderzoek. Toen had hij ook duidelijk gesteld dat de burgemeester verantwoordelijk was voor het beleid, niet de uitvoerder. kvp-woordvoerder Kolfshoten vroeg of het ontslag het gevolg was van meningsverschillen. 'Gebrek aan homogeniteit' was volgens hem identiek aan 'waar twee kijven, hebben twee schuld'. Aan de hand van Smallenbroeks bijdrage wilde zijn fractie pas komen tot een afweging over het gevoerde beleid.⁶³

Beernink stak van wal met: 'Wanneer ik een opschrift zou moeten zoeken voor [mijn] betoog [...] zou dit luiden: hoofdcommissaris voor de nozems gegooïd.' Van der Molen was benoemd in november 1956 en Van Hall twee maanden daarna. 'Het is vreemd dat gedurende bijna tien jaar de politieleiding in de

hoofdstad van ons land in handen is geweest van twee mensen die [...] niet met elkaar overweg konden.' De minister had op 19 maart meteen maatregelen moeten nemen, niet drie maanden later. Waarom had hij hierover op 16 juni zijn mond gehouden? Van der Molen werd als zondebok de woestijn in gestuurd, terwijl de man 'die verhinderd heeft dat de politie uitrukte naar het Telegraaf-gebouw' gehandhaafd bleef. Beernink eiste een onderzoek op korte termijn.⁶⁴

Bruggeman (PSP) hamerde op de medeverantwoordelijkheid van de regering voor het falen van hoofdcommissaris én burgemeester. Hij wees op het besluit het prinselijk huwelijk in Amsterdam te laten voltrekken en de onvoldoende politiebijstand. De PSP ging akkoord met het ontslag van Van der Molen, maar wilde wel een vervolgonderzoek. Van Dis (SGP) en Harmsen (BP) uitten felle kritiek en beweerden dat 'politieke hoofden' werden gespaard. Scheps (PVDa) bepleitte, in navolging van Roolvink en Nederhorst, een gedegen onderzoek. Schakel benadrukte dat de schijn moest worden vermeden dat het ontslag een succes was voor 'provo's, PSP-achtige en communistische figuren'. Extreem linkse geesten hadden volgens hem in Amsterdam een klimaat geschapen waarin het gezag moeilijk zijn weg kon vinden. Hij vestigde opnieuw de aandacht op Roolvink's verzoek om een onderzoek. Volgens Bakker was het besluit Van der Molen te ontslaan 'een van de eerste juiste besluiten van minister Smallegenbroek'. De CPN was het ermee eens en had verder niet de behoefte de bevolking van Amsterdam onder curatele te stellen, zoals de VVD wilde.⁶⁵

Smallegenbroek zegde onmiddellijk een onderzoek toe. Hij ging kort in op de voorgeschiedenis, vanaf de poging van Van Hall in 1961 om van zijn hoofdcommissaris af te komen, en sprak daarna uitvoerig over de gevolgde procedure. Daarbij gaf hij en passant aan dat het een kabinetszaak betrof. Toen toonde hij de Kamer een sigarendoos:

Ik had tijdens de bespreking met de heer Van der Molen niet direct een stukje papier bij de hand; toen nam ik dit sigarendoosje – ik heb het nog – en daarop heb ik de volgende woorden van de heer Van der Molen geschreven: 'Ik ben bereid om in het algemeen belang met de beslissing ex artikel 99 en artikel 122 mee te werken; ik heb in het algemeen belang vrede met deze beslissing.' Er staan nog meer notities op, maar die zal ik maar niet allemaal voorlezen. Van dat gesprek zijn geen notulen gemaakt, maar ik weet mij dit nog te herinneren.⁶⁶

De minister achtte het niet in het openbaar belang dat Van Hall zou vertrekken. De burgemeester moest 'een reële kans [...] worden gegeven het vertrouwen te herstellen'.⁶⁷ Hierna volgde een schorsing van een half uur, die daarna nog met een kwartier moest worden verlengd. De spanning liep op.

Geertsema bleef ontevreden. De minister had het ontslag met 'onbegrijpelijke luchthartigheid' behandeld en weigerde de Kamer de gegevens te verstrekken die nodig waren om de keus tussen Van Hall en Van der Molen te kunnen beoordelen. 'Ik ga nu nog maar niet eens dieper in op het feit dat de minister in zijn werkkamer

gezet en nog met een sigarendoosje moet gaan werken en geen stukje papier heeft voor een dergelijke belangrijke bespreking.' Hij diende een motie van afkeuring in, ondertekend door leden van de VVD en de CHU. Beernink kwam met een eigen motie, ondertekend door leden van diezelfde fracties, waarin teleurstelling werd uitgesproken over de gevolgde procedure. Het was hem niet duidelijk waarom de een wel de kans kreeg het geschokte vertrouwen te herstellen en de ander niet.⁶⁸

Scheps toonde begrip, zelfs voor de ongebruikelijke notitie op de sigarendoos. Hij wees beide moties af, omdat elke kans moest worden aangegrepen het geschokte vertrouwen te herstellen. Kolfshoten was positief over de antwoorden van Smallenbroek. Wat de motie-Geertsema betrof, sloot de KVP'er zich aan bij Scheps. De motie-Beernink sprak enkel teleurstelling uit over de procedure en ging dus minder ver. De KVP wilde eerst precies weten hoe Van der Molen gereageerd had. Met een definitief oordeel over Van Hall wilde de partij wachten tot de resultaten van het onderzoek bekend zouden zijn.

Schakel benadrukte dat er sprake was van kabinetsbeleid. Als een van de moties zou worden aangenomen, zou de Kamer misschien terecht komen in het sprookje van de tinnen soldaatjes. 'Inmiddels is er reeds één soldaatje gevallen en dan gaan er nog meer.' De actie met de sigarendoos vond hij getuigen van ontwapenende eerlijkheid. Volgens Bakker ging het bij de moties helemaal niet meer om burgemeesters of hoofdcommissarissen, maar om een 'politiek offensiefje' van de oppositie tegen het kabinet-Cals. De CPN voelde er niets voor steun te geven aan 'rechtse' moties.

Smallenbroek verzekerde dat Van der Molen meteen bereid was tot ontslag en dat geen druk op hem was uitgeoefend. Hij maakte overwegende bezwaren tegen beide moties, die zich óók tegen Samkalden zouden richten. Daarop verklaarde Schmelzer dat een meerderheid van de KVP-fractie vanwege het dreigement van Smallenbroek en de daaraan gekoppelde val van het kabinet ook tegen de motie-Beernink zou stemmen. De motie-Geertsema werd vervolgens verworpen met 85 tegen 33 stemmen en de motie-Beernink met 81 tegen 38 (VVD, CHU, BP, SGP, GPV en vijf KVP'ers).⁶⁹

Het besluit van Smallenbroek kreeg nog een staartje in de ministerraad toen de dag na het debat bleek dat een aantal ministers het niet eens was met het ontslag. Cals had een steek laten vallen toen hij zijn collega's had uitgenodigd voor de vergadering van 28 juni. Zes waren er van de partij, de andere ministers hadden niet begrepen dat het om een speciale ministerraadszitting ging. In de notulen van 1 juli lezen we: 'De raad gaat na een uitvoerige discussie akkoord met de op 28 juni genomen beslissing ten aanzien van het ontslag van de heer Van der Molen, onder aantekening dat de ministers De Jong, Veldkamp, Luns en Bor aan een andere oplossing de voorkeur zouden hebben gegeven.' Dat was een opmerkelijke aantekening, die zelden voorkomt in de notulen. Samkalden vond eerst dat Van Hall weg moest, maar Den Uyl en de Amsterdamse gemeenteraad hadden hem van mening doen veranderen. De reorganisatie van de politie was cruciaal. Die moest haar beslag krijgen voordat in september de extra bijstand zou worden

teruggetrokken. Dan was goede samenwerking absoluut noodzakelijk en daarom moest Van der Molen snel vertrekken.⁷⁰

In de vroege ochtend van 16 juli 1966 – de dag waarop het ontslag van Van der Molen inging – veroorzaakte Smallenbroek een aanrijding vlak bij zijn woning in Den Haag. Het was nog donker toen hij in zijn dienstwagen een te ruime bocht nam, tegen een geparkeerde auto aan reed en die 25 meter meesleurde. Daarna reed hij door, de andere auto midden op straat achterlatend. Pas de volgende ochtend meldde hij zich bij de eigenaar. De zaak werd breed uitgemeten in *De Telegraaf* – er zou alcohol in het spel zijn – en uiteindelijk voelde de minister zich, omwille van het aanzien van het ministersambt, gedwongen ontslag te vragen. Dat werd hem verleend met ingang van 31 augustus 1966. Op 20 september werd Smallenbroek veroordeeld tot 200 gulden boete.⁷¹

Smallenbroeks aftreden verhinderde een nieuwe confrontatie tussen Kamer en minister over het ontslag van Van der Molen. De verzekering van de minister dat de hoofdcommissaris meteen bereid was geweest tot ontslag, zonder dat druk op hem was uitgeoefend, vormde een belangrijk keerpunt in het debat op 30 juni. Op 23 en 25 augustus publiceerden diverse kranten echter passages uit een interview met Van der Molen waaruit bleek dat de minister hem wel degelijk onder druk had gezet. Van der Molen zou geen keus hebben gehad en bovendien zou de minister zich niet hebben gehouden aan zijn belofte het ontslag te motiveren.⁷² Het lag voor de hand dat Smallenbroek opnieuw ter verantwoording zou worden geroepen door de Kamer. Dat werd doorkruist door de aanrijding.

De positie van Smallenbroek was in het geding gekomen door Provo en door de gezagscrisis in Amsterdam. In de debatten over het bouwvakkersoproer en het ontslag van Van der Molen had hij zich nauwelijks staande kunnen houden. Hij was gered door het sterke optreden van Samkalden en door het feit dat het hele kabinet hem dekte. Het vertrouwen was echter aangetast. De aanrijding kostte hem uiteindelijk het ministerschap.

Reflectie, repressie en gezagsherstel

De gezagscrisis en Provo beheersten in 1966 ook Prinsjesdag, troonrede en algemene beschouwingen. Op 20 september waren er in Den Haag duizend politieagenten op de been in verband met aangekondigde acties. Samenscholingen werden uit elkaar geslagen en tachtig personen werden aangehouden wegens verzet, opruiing en belediging van het Koninklijk Huis, onder wie Koosje Koster, die een rookbom naar de Gouden Koets zou hebben gegoooid.⁷³

De troonrede wijdde een paragraaf aan gezagscrisis en jeugdproblematiek:

In samenwerking met particuliere organisaties zoekt [de Regering] naar oplossingen, die recht doen wedervaren aan het streven naar vernieuwing, dat zich zowel op geestelijk en sociaal als op politiek gebied steeds sterker openbaart. Ook al uit de vernieuwingsdrang zich niet zelden in felle kritiek op

gevestigde meningen en instellingen, in een democratische gemeenschap moet deze tot ernstige bezinning leiden. De Regering zal daaraan naar vermogen medewerken.⁷⁴

Een aantal fractieleiders nam tijdens de algemene beschouwingen stelling tegen deze passage. Beernink vond hem te eenzijdig. De regering wilde de ogen en oren openhouden voor de provo's, terwijl die provo's zelf helemaal niet wilden luisteren. Roolvink had in de troonrede een verwijzing naar de handhaving van de openbare orde 'zeer pijnlijk gemist'. Volgens Jongeling had de regering de relletjes moeten veroordelen én weerstaan.

Schmelzer was genuanceerder. Hij vroeg zich af of de ordeverstoringen wel het werkelijke probleem waren. De regering zocht er vernieuwingsdrang achter, maar volgens Schmelzer werden jonge mensen te veel in een reservaat gehouden. De jeugd wilde gewoon meedoen. Hij bepleitte daarom een interdepartementale raad voor de jeugd om alle maatregelen en wetgeving te toetsen op 'bruikbaarheid' voor jongeren. Aan de andere kant bleef zijn partij de regering steunen om met alle mogelijke middelen de orde te handhaven.

Nederhorst was juist positief over de verwijzing naar de 'vernieuwingsdrang'. Tot dan was de regering niet veel verder gekomen dan de vraag: 'wel erop los slaan of niet erop los slaan'. Provo sprak uit wat bij veel jongeren leefde. De afkeer van gezag kwam volgens Nederhorst bovendien in een veel wijdere kring tot uiting. Bakker beschouwde het 'generatieconflict' als een politiek conflict, veroorzaakt door het bankroet van het oude gezag. Het anarchisme van Provo richtte zich op politiepetten, ambtsketens en gouden koetsen, maar loste niets op. Gelukkig was het overheersende karakter van de jongerenbeweging democratisch en antifascistisch – althans volgens Bakker: 'Wij zijn er vast van overtuigd, dat de jonge generatie van nu verder zal reiken en een nieuw elan zal geven aan de georganiseerde progressieve beweging en daardoor zal helpen een belangrijke stuwkracht naar links te geven.'⁷⁵

Na het oproer in juni slaagde de Amsterdamse politie er snel in het gezag te herstellen. Het korps was tijdelijk versterkt met driehonderd man en demonstraties werden de kop ingedrukt door arrestaties op grote schaal. Op 24 juni 1966 werden 55 mensen aangehouden bij een actie tegen de politie, de week daarop negen provo's die bij het Lieverdje demonstreerden met een wit laken. Op 17 juli werden driehonderd demonstranten tegen de oorlog in Vietnam opgepakt, in politietrucks geladen en twintig kilometer buiten het centrum losgelaten. De derde zondag van augustus werden 279 jongeren gearresteerd, en op 16 oktober 76 personen die zich schuldig maakten aan het beledigen van een bevriend staatshoofd: 'Johnson, moordenaar.'⁷⁶

Het optreden van 17 juli werd bekend als de 'methode-Koppejan', genoemd naar de hoofdinspecteur die het idee lanceerde. Achter de schermen woedde toen al enige tijd een strijd tussen ordehandhavers van de politie en vertegenwoordigers van Justitie. Op 19 juli verklaarde Samkalden de methode-Koppejan in strijd met

de Grondwet (vrijheidsontneming vereist rechterlijke tussenkomst). Kort daarop lag de competentiestrijd op straat door loslippigheid van het Openbaar Ministerie. Natuurlijk volgden weer Kamervragen. Samkalden antwoordde dat er verschil van opvatting had bestaan. Hij had de zaak opgelost via regelmatig overleg tussen politie en Openbaar Ministerie 'om een gecoördineerd beleid te verzekeren'.⁷⁷

Schakel juichte 'het huzarenstukje' van Koppejan toe. Hij vroeg partijgenoot Verdam, die inmiddels Smallenbroek was opgevolgd, een eigen standpunt te bepalen of een uitspraak van de Hoge Raad uit te lokken. Schakel beweerde dat 'het herstel van de openbare orde in normale tijden' uitsluitend tot de competentie van de burgemeester behoorde. Verdam toonde aan dat er uitzonderingen waren, en beaamde dat het collectief oppakken en wegvoeren van een willekeurig aantal personen strijdig was met de Grondwet. Hij was niet bereid naar de Hoge Raad te gaan. Over de rol van het gezag in de samenleving verklaarde de minister:

De hoge komaf van het gezag en de macht die eraan verbonden is, verplichten degene die de macht uitoefent, tot een uiterst subtiele omgang met de macht. De macht is hem gegeven om te dienen. 'U ten goede', zegt Paulus. De machtdrager moet bang zijn voor zijn macht; hij moet bereid zijn tot constante herwaardering van afgeleide normen; hij moet wegen zoeken, waardoor de orde, die door hem wordt gehandhaafd, een werkelijk dienende functie houdt.⁷⁸

Het gezag was er voor de burger, niet andersom. Die opvatting klonk ook door bij het debat over de begroting van Justitie, eind 1966. Er was volop aandacht voor de behandeling van individuele klachten, niet alleen bij de woordvoerders van de KVP en de PVDA, maar ook bij minister A.A.M. Struycken (KVP), de opvolger van Samkalden. De minister wist de Kamer te melden dat hij de in de praktijk ontwikkelde klachtenprocedure per circulaire had vastgelegd. Opvallend was het pleidooi van CHU-Kamerlid Van Gelder voor demonstratievrijheid, terwijl Th.A. Versteeg (ARP) en Berkhouwer (VVD) nog de nadruk legden op law-and-order.⁷⁹

De onderzoekscommissie die Smallenbroek de Kamer had beloofd, was intussen op 20 juli 1966 geïnstalleerd. Voorzitter was strafrechtjurist Ch.J. Enschedé. Op 27 december 1966 bracht de commissie een eerste interim-rapport uit over de gebeurtenissen van 13 en 14 juni. Vier maanden later volgde een tweede interim-rapport en een slotrapport over de gebeurtenissen van september 1965 tot september 1966. Het rapport-Enschedé leidde in mei 1967 tot het ontslag van Van Hall. Pas hierna werd het geschonden vertrouwen in het politiek leiderschap langzaam hersteld.⁸⁰

Ten slotte

Tussen 1963 en 1967 dienden 'nieuwe tijden' zich aan. In het parlement werd dat ook zo gevoeld. Daarbij speelde het 'Heilige Beeld' een prominente rol: het

tv-praatje van bisschop Bekkers, de satire van *Zo is het*, de rookbom in de Raadhuisstraat, de stoel bij Mies, *Omdat mijn fiets daar stond* en de sigarendoos van Smallenbroek. Bij bestudering van de *Handelingen* van de periode van de kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra springen in dit verband drie dossiers eruit: het accepteren van gezinsplanning, de subsidiëring van de NVSH en het vrijlaten van voorbehoedmiddelen. Deze leidden in het parlement tot relatief weinig politiek vuurwerk. Dat had vooral te maken met de voortrekkersrol van de bisschoppen en het feit dat de omslag min of meer samenviel met de komst van het kabinet-Cals en minister Samkalden. Meer lawaai ontstond over de vrijheid van meningsuiting. Een jonge generatie intellectuelen en kunstenaars tastte voortdurend grenzen af, trappend tegen heilige huisjes. Via de televisie werd het hele land daarmee geconfronteerd, wat in bepaalde kringen tot grote verontwaardiging leidde. In het parlement werd dat opgepikt. In hoeverre mochten fundamentele vrijheden worden beknot? Dat werd uiteindelijk, zoals altijd, overgelaten aan de onafhankelijke rechter.

Parlement en kabinet werden ook in verwarring gebracht door Provo. Door het unieke ludieke karakter van haar optreden trokken de provo's grote aandacht en konden zij uitgroeien tot katalysator van vernieuwing, symbool van protest en – voor het gezag – zondebok. Literator en cultuurhistoricus H. van Galen Last schreef op 24 februari 1967 dat het optreden van Provo 'er in belangrijke mate toe heeft bijgedragen, dat de regering van de sterke mannen, het kabinet-Cals, faalde in wat toch zijn voornaamste ambitie was: bij het publiek de indruk vestigen dat Nederland eindelijk een regering had die op de hoogte van zijn tijd was en bereid en in staat tot de nieuwe aanpak'. Dat was een uitvergroting van de invloed van Provo op de Haagse politiek. Het kabinet-Cals werd immers geplaagd door – en ging ten onder aan – andere problemen. De provo's zorgden niettemin bij de gezagsdragers op het Binnenhof voor verontrusting, zeker rond het prinselijk huwelijk in maart 1966.⁸¹

Het oproer in Amsterdam van 14 juni 1966 ten slotte veroorzaakte grote politieke opschudding. De confrontatie kon ontstaan in een klimaat dat mede geschapen was door Provo, en leidde tot een vertrouwenscrisis van de bevoegde autoriteiten: de burgemeester van Amsterdam, de minister van Binnenlandse Zaken en het kabinet-Cals. Door Van Hall de hand boven het hoofd te houden (terwijl hoofdcommissaris Van der Molen werd ontslagen), verloor het kabinet veel prestige.

In de jaren 1965-1966 raakte in Nederland de geest uit de fles: nieuwe tijden braken aan. Het kabinet-Cals, aangetreden met een missie om het land voor te bereiden op de volgende eeuw, reageerde onzeker en bleek niet in staat te zijn hem er weer in te krijgen.